

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴՆԵՐԸ*

ՄՈՒՐԱԴ ՕՀԱՆՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.2-238>

Բանալի բառեր՝ Աքեմենյան տերություն, Պարթևական տերություն, Սասանյան տերություն, Դարեհ I, Արտաշիր I, Շապուհ I, Էլամ, Կուլ-ե Ֆարահ, Շումեր, Ուրնանշե, Մեծ Հայք, Այրարատ, Տիգրան Մեծ, Բունդահիշ, «Աշխարհացույց», սպահապետ, բղեշխ:

Նախաբան

Հիմնականում սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող տարաբնույթ տվյալների քննությունը մեզ հանգեցրել է այն ենթադրությանը, որ Աքեմենյան տերությունը բաժանվել է հինգ վարչական հիմնամասերի: Վարչատարածքային այդ կառույցն ունեցել է «Կենտրոն + 4 կողմնակալություններ» մոդելը, իսկ դրա կառավարման համակարգը՝ «Արքայից արքա + 4 փոխարքաներ» մոդելը¹: Ստորև կանդրադառնանք Աքեմենյան տերության տարածքներում հետագայում ձևավորված պետական կազմավորումների, մասնավորապես Պարթևական և Սասանյան տերությունների կառուցվածքին ու կառավարման համակարգերին, որում, կարծում ենք, մեծ տեղ է գտել աքեմենյան ժառանգությունը:

Սասանյան տարածքային և կառավարման կառույցները

Աքեմենյան ազդեցությունն ակնհայտ է հատկապես Սասանյան տարածքային և կառավարման կառուցվածքներում: Այդ կառույցների վերաբերյալ, թերևս, ամենաարժեքավոր ու բովանդակալից տվյալներն ու տեղեկությունները հաղորդում է Շապուհ I-ի Քաաբ-ե Ջարդուշտի արձանագրությունը (այսուհետ՝ ŠKZ)²: Սասանյան գլխավոր փաստաթուղթ համարվող այս արձանագրությունում³ տեղ գտած երկրացուցակը (տե՛ս աղյուսակ 1) կազմված է աշխարհագրական կարգով և երկրների ու երկրամասերի թվարկման հստակ կանոններով: Այն սկսվում է ամենաբարձր կարգավիճակով՝ Պարս, Պարթևստան, Խուզեստան երկրների (1–3) թվարկմամբ: Սասանյան տարածատիրությունում կենտրոնական դիրք զբաղող այս եռյակից

* Ներկայացվել է 28. I. 2021 թ., գրախոսվել է 12. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 17. V. 2021 թ.:

¹ Այդ մասին հանգամանալից տե՛ս Մ. Օհանյան. Աքեմենյան տերության կառավարման կարգերի ու կառույցների մասին. – «Պատմություն և մշակույթ» (Հայագիտական հանդես) (Երևան), 2019, 1, էջ 12–16:

² ŠKZ-ն ըստ՝ M. Sprengling. Third Century Iran. Sapor and Kartir. Chicago, 1953; A. Maricq. “Res Gestae Divi Saporis”. – Classica et Orientalia 5. (Pl. XXIII–XXIV), Syria 35, 1958, pp. 295–360; M. Back. Die sassanidischen Staatsinschriften. – Acta Iranica, № 18, VIII. Teheran-Liege, 1978, S. 284–371.

³ Տե՛ս W. Henning. The Great Inscription of Šāpūr I. – Bulletin of the School of Oriental Studies. London, 1939, vol. 9, № 4, p. 823.

Հետո թվարկվում է դրանից հարավ-արևմուտք գտնվող երկրների խումբը (4–7): Այնուհետև՝ ժամայաքի շարժի ուղղությամբ, թվարկվում են կենտրոնական եռյակից հյուսիս-արևմուտք (8–14), հյուսիս-արևելք (15–19) և հարավ-արևելք (20–27) տեղակայությամբ ևս երեք երկրախումբ: Այդպիսով, ստացվում է աշխարհագրական հինգ երկրախումբ: Դրանցից առաջինը զբաղեցնում է կենտրոնական դիրք, որի շուրջ զասավորված են մյուս չորս երկրախմբերը:

Աղյուսակ 1

ՏՔՀ-ի երկրացուցակը
(երկրների ու երկրամասերի համարակալումը, ինչը
համապատասխանում է բնագրային հերթականությանը, ինչպես
նաև երկրախմբերի աշխարհագրական տեղակայությունները
հավելված են մեր կողմից)

Կենտրոն	1. Պարսք, 2. Պարթևստան, 3. Խուզեստան,
Հարավ-արևմուտք	4. Մեջան, 5. Ասորեստան, 6. Նոտյիրական (Ադիաբենե), 7. Արաբիստան,
Հյուսիս-արևմուտք	8. Ատրպատական, 9. Հայաստան, 10. Իբերիա, 11. Սիգան ⁴ , 12. Ադվանք, 13. Բաղասական մինչ Կովկաս, 14. Պարեշխվար (Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափագան),
Հյուսիս-արևելք	15. Մարաստան, 16. Վրկան, 17. Մարգու, 18. Հերաթ, 19. Ապարշահ,
Հարավ-արևելք	20. Կրման, 21. Սակաստան, 22. Թուրան, 23. Մակուրան, 24. Պարադան, 25. Հինդ, 26. Քուշան, 27. Օման:

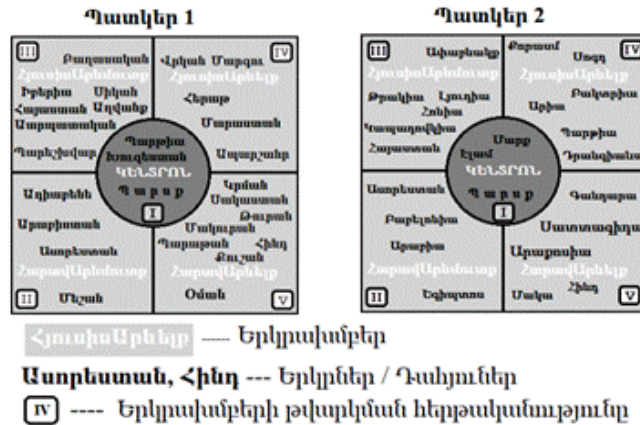
Նույն տվյալները հնարավորություն են տալիս պատկերացնել նաև այն սխեման, որով կազմվել է ՏՔՀ-ի երկրացուցակը (տե՛ս պատկեր 1): Այն ուղղակի կրկնում է Դարեհ I-ի երկրացուցակների կազմասխեման, որոնց հանգամանալից անդրադարձել ենք մեկ այլ հոդվածում⁵: «Կենտրոն + 4 կողմնակալություններ» սխեմայով կազմված այդ երկրացուցակներից ՏՔՀ-ի երկրացուցակի կազմասխեմային առավել անմիջականորեն համապատասխանում են Դարեհի DB, DSaa DPe երկրացուցակները, որոնցում նույնպես կենտրոնական եռյակից (Պարսք, Մարաստան, Էլամ) հետո թվարկումը սկսվում է հարավարևմտյան երկրների խմբից և ժամայաքի շարժի հերթականությամբ՝ թվարկվում մյուս 3 երկրախմբերը (տե՛ս պատկեր 2): Նույն կազմասխեման ունեն Դարեհի մյուս երկրացուցակները (DSe, DNa): Տարբերությունը միայն այն է, որ վերջիններիս դեպքում կենտրոնական երկրախմբից հետո թվարկումը սկսվում է հյուսիսարևելյան երկրախմբից:

Դարեհի և ՏՔՀ-ի երկրացուցակների համադրությունից, կարծում ենք, ակնհայտ է, որ գործ ունենք ոչ թե դրանց կազմասխեմաների միջև առկա որոշ ընդհանրությունների, վիճելի կամ պատահական նմանությունների,

⁴ Հունարեն տարբերակում – Makhelonia = Mingrelia (M. Sprengling. Նշվ. աշխ., էջ 14, A. Maricq. Նշվ. աշխ., էջ 306, M. Back. Նշվ. աշխ., էջ 286):

⁵ Տե՛ս Մ. Օհանյան. Նշվ. աշխ., էջ 12–16:

այլ ուղղակի կրկնություն հետ: Դա չի կարելի ասել նույնիսկ Դարեհին անմիջապես հաջորդած Քսերքսես I-ի «Դալվա» կոչվող տարեգրության երկրացուցակի վերաբերյալ, որը Դարեհի երկրացուցակների հետ ունի միայն հեռավոր նմանություններ:

Պատկեր 1. ՏՈԳԻԱ-ի երկրացուցակի կազմախմբման:

Պատկեր 2. Դարեհ I-ի երկրացուցակների կազմախմբման⁶:

Ի տարբերություն Դարեհի երկրացուցակներում առկա մի քանի շեղումների կամ սխալների⁷, ՏՈԳԻԱ-ի երկրացուցակում բացակայում է որևէ շեղում կամ սխալ: Երկրները թվարկված են նշված կանոններին լիովին համապատասխանող կարգով: Դրանում տեղ գտած աշխարհագրական բավական հանգամանալից տվյալները բավարար են ոչ միայն Շապուր I-ի տերության ընդհանուր ընդգրկումը, այլև վարչատարածքային կառուցվածքն ընդհանուր ուրվագծերով պատկերացնելու և քարտեզագրելու համար (տե՛ս պատկեր 3):

Պատկեր 3. Սասանյան տերության վարչատարածքային կառուցվածքն ըստ ՏՈԳԻԱ-ի երկրացուցակի:

Կարելի է ենթադրել, որ ՏՈԳԻԱ-ի ցուցակում երկրներն ուղղակի թվարկված են աշխարհագրական հերթականությամբ, ինչը որևէ կապ չունի Սասանյան

⁶ Գծապատկերը տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

⁷ Նույն տեղում, էջ 16–17:

տերության վարչատարածքային իրական կառուցվածքի հետ: Բայց առկա տվյալները վկայում են, որ այդ թվարկումը թելադրված է վարչատարածքային կառուցվածքով: Դրանցից մեկն այն է, որ «Կենտրոն + 4 կողմնակալություններ» տարածքային կառուցվածքին զուգահեռ, ŠKZ-ում երկրացուցակում արտահայտված է նաև այդ կառույցին համապատասխանող «Արքայից արքա + 4 փոխարքաներ» կառավարման կառույցը⁸: Միմյանց համապատասխանող այս մոդելների առկայությունը, ինչին առավել հանգամանալից կանդրադառնանք ստորև, ենթադրում է, որ գերագույն տիրակալի և նրան ենթակա չորս տիրակալների իշխանության ներքո Սասանյան տերության տարածքը բաժանվել է հինգ հիմնամասի:

«Արքայից արքա + 4 փոխարքաներ» կառավարման կառույցը տեսնում ենք դեռևս Սասանյան առաջին արքայի կազմած կառավարման համակարգում: Այն ներկայացված է նույն ŠKZ-ում, ըստ որի «Արքայից արքա / MLKyn MLK'» տիտղոսը կրող Արտաշիր I-ին ենթակա տիրակալներից «Արքա / MLK» տիտղոսն ունեն միայն չորսը՝ Ապրինակի, Մերվի, Կրմանի և Սակայի արքաները⁹: Դեռևս համեստ սահմաններ ունեցող և Իրանի սահմաններում ամփոփված միավորումում, Սասանյան արքայից արքայի հետ, իրենց առավել բարձր կարգավիճակով առանձնանում են միայն այս չորս արքաները:

Արտաշիրի որդու՝ արքայից արքա Շապուհ I-ի օրոք «Արքա» տիտղոսը կրում են արդեն յոթ տիրակալներ¹⁰: Բայց Շապուհին ենթակա այդ արքաներից առավել բարձր կարգավիճակով առանձնանում են չորսը: Դրանք Հայաստանի, Մեջանի, Սակայի և Գիլանի արքաներ նշանակված Շապուհի որդիներն են, որոնց, բացառությամբ վաղաժամ մահացած Մեջանի արքա Շապուհի, տարբեր հերթականությամբ տեսնում ենք Սասանյան գերագույն գահին: Այս հանգամանքից հետևում է, որ, ի տարբերություն Սասանյան տոհմի հետ ազգակցական կապ չունեցող Ադիաբենի, Կրմանի և Իբերիայի ենթակա արքաների, Շապուհի որդիներն ունեցել են գերագույն գահը ժառանգելու իրավունք, հետևաբար, հիշյալ երեք ենթակա արքաներից անհամեմատ ավելի բարձր կարգավիճակ:

Նույնն է հաստատում ŠKZ-ում յոթ ենթակա արքաների թվարկման հերթականությունը: Շապուհի չորս արքա-որդիներից հետո մյուս երեք հպատակ արքաները թվարկվում են Շապուհին նախորդած Արտաշիրի ու Պապակի արքունիքի ներկայացուցիչներին և ընտանիքի բազմաթիվ անդամներին թվարկելուց հետո միայն:

Շապուհի արքա-որդիների առավել բարձր կարգավիճակն արտահայտված է նաև նրանով, որ նրանցից մեկը՝ Հայաստանի արքա նշանակված Հորմիզդ-Արտաշիրը, կրում է «Մեծ» տիտղոսը¹¹: Այս տիտղոսը վկայում է՝ վերջինս

⁸ Նույն համապատասխանությունը տեսնում ենք նաև Աքեմենյան կառավարման համակարգի դեպքում (տե՛ս նույն տեղում):

⁹ Տե՛ս M. Sprengling. Նշվ. աշխ., էջ 18, M. Back. Նշվ. աշխ., էջ 348–349:

¹⁰ Տե՛ս M. Sprengling. Նշվ. աշխ., էջ 17–19; M. Back. Նշվ. աշխ., էջ 339–340, 354–355:

¹¹ Հորմիզդ-Արտաշիրին տրված «Մեծ» տիտղոսը պայմանավորում է Հռոմի դեմ Սասանյանների պայքարում Հայաստանի ունեցած կարևոր դերով [В. Луко́нин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии. – «Вестник древней истории» (այսուհետ՝ ВДИ), 1969, №

եղել է Շապուհին ենթակա արքաներից գլխավորը, ինչի հավելյալ հաստատում է այն, որ նա հորից ժառանգում է գերագույն դահր: Հետագայում նույն տիտղոսով հանդես են գալիս Քուշանի արքաները, որոնք նույնպես մեծամասամբ Սասանյան արքայից արքաների որդիներն են¹²:

Նախորդ քննությունից¹³ հետևում է՝ Շապուհ I-ի կառավարման համակարգում ընդգրկված յոթ արքաներից չորսին առաջնություն տալը չի կարելի պայմանավորել նրանով, որ նա ունեցել է ընդամենը չորս որդի: Վերջինիս նախորդած Արտաշիրի արքունիքում նույնպես, ինչպես տեսնում ենք, բարձրագույն կարգավիճակ են ունեցել «Արքա» տիտղոսը կրող ընդամենը 4 ենթակա տիրակալ, որոնցից ոչ մեկը չի եղել Արտաշիրի որդին: ՏՔՀ-ում տեղ գտած այս հաղորդումները հաստատում ու լրացնում են ավելի ուշ շրջանի տվյալները, որոնց մեջ կարևորները նույնպես ունեն սկզբնաղբյուրային արժեք: Խոսքը վերաբերում է պահպանված մականգրություններ ունեցող այն կնիքներին, որոնք ավանդվել են Սասանյան տերության չորս գլխավոր վարչատարածքային միավորների կամ քուստակների գլխավոր հրամանատար-կառավարիչ սպահպետների կողմից¹⁴: Սա ևս մեկ ծանրակշիռ փաստարկ է, որը միանշանակ հաստատում է սասանյան արքայից արքային ենթակա արքաներից առավել բարձր կարգավիճակով առանձնացել են միայն չորսը: Այս դեպքում Սասանյան կառավարման համակարգի նախկին «Արքայից արքա + 4 հպատակ արքաներ» կառուցվածքը ոչ թե փոխվել է, այլ ուղղակի ենթակա արքաներին փոխարինել են զորահրամանատարները, և այն ստացել է «Արքայից արքա + 4 սպահպետներ» ձևը:

2, с. 20–44, 33; Ն ու յ ի՝ Древний и раннесредневековый Иран. М., 1987, с. 221; T. Daryaee. Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, I. B. Tauris. London, 2009, p. 8] կամ այդ պայթարում և Հայաստանը նվաճելու հարցում Հորմիզդ-Արտաշիրի ունեցած գերակատարությունը (U. Weber. Hormezd I, König der Könige von Ērān und Anērān. – Iranica Antiqua, 42, 2007, pp. 387–418, 397–398): Բայց այս տեսակետներից հետո դժվար է համաձայնել, քանի որ Հայոց արքաները «Մեծ» տիտղոսը կրել են նաև Սասանյաններից առաջ՝ Արշակունիների օրոք: Այդ մասին է վկայում Գառնիում հայտնաբերված արամերեն արձանագրությունը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Մեծ Արքա Հայաստանի, Վոլոգաս արքայի որդի» (տե՛ս А. Периханян. Арамейская надпись из Гарни. – ИФЖ, 1964, № 3, с. 123–138):

¹² Տե՛ս В. Луконин. Культура сасанидского Ирана в III–V вв. М., 1969, с. 124–152; Ն ու յ ի՝ Древний и раннесредневековый Иран, с. 136–138, 225, 226; T. Daryaee. A Note on the “Great King of Armenia”. – Bridging Times and spaces Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies. Oxford, 2017, pp. 85–87.

¹³ Մ. Օհանյան. Նշվ. աշխ.:

¹⁴ Տե՛ս R. Gyselen. Lorsque l'archéologie rencontre la tradition littéraire. Les titres des chefs d'armée de l'Iran sassanide. – Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 145e année, 2001, № 1, pp. 447–459; Ն ու յ ի՝ Spāhbed. – Encyclopaedia Iranica, 2004; Ն ու յ ի՝ Primary Sources and Historiography of the Sasanian Empire. – Studia Iranica 38, 2009, pp. 163–190; T. Daryaee, K. Safdari. Spāhbed Bullae: The Barakat Collection. – e-Sasanica, 2010, № 12, pp. 1–15.

Իրանական կառավարման մոդելների արտահայտությունները պատկերազրական աղբյուրներում

Սասանյան արքայից արքայի կողքին միայն 4 ենթակա տիրակալներ են առանձնանում նաև պատկերազրական աղբյուրներում, որոնք նույն-

Պատկեր 4. Սասանյան սկուտեղի պատկերը (վերին հատված)¹⁵:

յի անմիջապես ձախ կողմում, պատկերված է այնքան բարձրահասակ, որ գրեթե մի գլուխ բարձր է մյուս երեք հոտակա պաշտոնյաներից:

Պատկեր 5. Հունգ-ի Նավրուզիի ժայռաքանդակը¹⁷:

նամոտ գտնվողը, պատկերված է այնքան խոշոր, որ նրա գլուխն ու ոտքերը զգալիորեն դուրս են մնացել մյուս երեք պաշտոնյաներին ներառող ուղղանկյուն շրջանակից: Պաշտոնյաներից առաջին երկուսը մի ձեռքով ինչ-որ իր են բռնել, իսկ վերջին երկուսը կանգնած են ձեռքերը կրծքին խաչած:

պես ունեն սկզբնաղբյուրային արժեք: Այս շարքի նմուշներից մեկը սասանյան արձաթե սկուտեղի վրա պատկերված տեսարանն է, որը վերագրվում է Խոսրով I-ին (531–578) կամ Հորմիզդ IV-ին (579–590)¹⁶: Պատկերային այդ հորինվածքի կենտրոնում բազմած է գերագույն տիրակալը, սասանյան արքաներին բնորոշ հանդերձանքով (տե՛ս պատկեր 4): Նրա կողքերին՝ ձեռքերը կրծքին խաչած, կանգնած են երկու պաշտոնյա, որոնք դեմքով թեքված են դեպի արքան: Նրանցից մեկը, ով կանգնած է արքա-

նմանատիպ հորինվածքներ ենք տեսնում նաև պարթևական պատկերազրությունում: Դրանցից մեկը Հունգ-ի Նավրուզիի (Էլամ) ժայռաքանդակն է (տե՛ս պատկեր 5), որը վերագրվում է պարթև արքա Միհրիդատ I-ին (Ք. ա. 171–132): Այս դեպքում գերագույն տիրակալը հեծյալ է, որի դիմաց՝ կողք կողքի՝ կանգնած են չորս պաշտոնյա¹⁸: Սրանցից 1-ը՝ հեծյալ տիրակալին ամե-

¹⁵ Նկարն ըստ՝ И. Орбели, К. Тревер. *Նշվ. աշխ., աղ. 13*:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, P. Harper, P. Meyers. *Silver Vessels of the Sasanian Period.* – The Metropolitan Museum of Art. New York, 1981, vol 1, p. 66, n. 131, pp. 67–68, Pl. 19 (p. 220).

¹⁷ Նկարն ըստ՝ L. Vanden Berghe. *Reliefs rupestres de l'Irān ancien;* Musées Royaux d'Art et d'Histoire. Bruxelles, 1983–1984, p. 47 (fig. 4).

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47–48, էջ 120–121: *Ժայռաքանդակին պատկերված անձնավորությունների վերաբերյալ տե՛ս M. Shayan. Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia.* Cambridge, 2011, pp. 105–110.

Սասանյան և պարթևական ներկայացված պատկերային հորինվածքները մեկնաբանելուն օգնում են անտիկ պատմագրությունում տեղ գտած որոշ նկարագրություններ: Դրանցից մեկը հռոմեացի պատմիչ Պլուտարքոսի (I–II դդ.) հետևյալ հաղորդումն է, որը վերաբերում է Հայոց արքա Տիգրան Մեծին (Ք. ա. 95–55). «Շատ արքաներ էին ծառայում նրան, որոնցից չորսին նա մշտապես իր մոտ էր պահում որպես ուղեպահներ կամ թիկնապահներ, որոնք կարճ քիտոններ հագած, վազում էին իրենց տիրակալի կողքերից, երբ նա գնում էր ձիով, իսկ երբ նա նստած էր լինում և զբաղվում իր գործերով, նրանք ձեռքները կրճքներին խաչած կանգնում էին նրա կողքերին»¹⁹:

Պլուտարքոսի այս նկարագրությունը հատկանշական է նրանով, որ ուղղակի կրկնում է սասանյան և պարթևական հորինվածքներում ներկայացված տեսարանները (տե՛ս պատկեր 4, 5): Թե՛ պատկերագրական, թե՛ գրավոր ներկայացված օրինակներում, գերագույն տիրակալին ուղեկցում են չորս պաշտոնյա, որոնք, Պլուտարքոսի համաձայն, եղել են ենթակա արքաներ: Բոլոր դեպքերում գերագույն տիրակալն ընդգծվում է նրանով՝ նա նստած է կամ հեծյալ, իսկ նրա չորս ուղեկից արքաների ենթակայությունն արտահայտված է նրանով, որ նրանք հոտնկայա են: Նույն պատկերները փաստում են նույնիսկ Պլուտարքոսի հաղորդած այն մանրամասնի իսկությունը, ըստ որի՝ հպատակ արքաները գերագույն տիրակալի մոտ կանգնել են ձեռքերը կրճքին խաչած:

Տիգրան Մեծին վերաբերող ներկայացված հաղորդումը հաստատում է նաև մեր այն ենթադրությունը, որ արքայից արքային ենթակա բազմաթիվ արքաներից առավել բարձր կարգավիճակով առանձնացել են չորսը: Նույնը տեսանք Շապուհ I-ի դեպքում, որին ենթակա յոթ արքաներից ևս առավել բարձր կարգավիճակով առանձնանում են չորսը:

Ներկայացված պատկերային հորինվածքների համար կարող է մեկնաբանություն հանդիսանալ նաև Աքեմենյան տերության հիմնադիր Կյուրոս Մեծին (Ք. ա. 559–530) և նրա բարձրաստիճան հյուրերին վերաբերող Քսենոփոնի հետևյալ հաղորդումը. «Երբ հրավիրյալները եկան ճաշի, Կյուրոսը սկսեց նստեցնել նրանց ոչ թե ինչպես պատահի, այլ ում ամենից բարձր էր գնահատում, նստեցրեց իր ձախ կողմում, քանի որ ինքը բաց էր դավադրության ավելի շատ այս կողմից, քան աջից, իսկ պատվով հաջորդին նա նստեցրեց աջ կողմում, երրորդին՝ կրկին ձախում, չորրորդին՝ կրկին աջում և այնուհետ այս կարգով՝ եթե հյուրերն ավելին էին»²⁰:

Այս հաղորդումը վերաբերում է Աքեմենյան կարգերին, բայց այն հնարավորություն է տալիս վերծանել պարթևական ու սասանյան ներկայացված պատկերային վավերագրերը: Ինչպես այդ պատկերանմուշներում, Քսենոփոնը նույնպես գերագույն տիրակալի (Կյուրոս) կողքին որպես ամենաբարձր պատվաստիճան ունեցողներ, կարևորում է չորսին: Եթե ուղեկցվենք նրա առաջադրած «կենտրոն-ձախ-աջ» հերթականությունը, ապա կարող ենք ենթադրել, որ սասանյան սկուտեղի պատկերում՝ կենտրոնում, նստած Սասանյան արքայից արքային աստիճանակարգով հաջորդում է նրա անմիջապես ձախ կողմում կանգնածը, ինչի հավելյալ հաստատում է այն՝ վերջինս

¹⁹ Plutarch's Lives. Lucullus. Transl. B. Perrin. Cambridge, London, 1914. 2: 21.5.

²⁰ Xenophon. Cyropaedia. Xenophon in Seven Volumes, 5, 6. Cambridge, MA; London, 1914, VIII, 4, 3.

պատկերված է մյուս երեք հոտնկայա տիրակալներից մի գլուխ բարձր: Հերթականությամբ նույն բանաձևով կարելի է որոշել սկուտեղի վրա պատկերված բոլոր տիրակալների աստիճանատեղը:

Բեհիսթունի մոտակայքում պահպանվել է «Գերազույն տիրակալ + 4 ենթակա պաշտոնյաներ» տեսարանը ներկայացնող ևս մեկ պարթևական

Պատկեր 6. Միհրդատ II-ի և 4 սատրապների բարձրաբանդակը²¹:

պատկերաքանդակ (տե՛ս պատկեր 6): Այս դեպքում բոլոր տիրակալները հոտնկայա են: Գերազույն տիրակալը կրում է թագատիպ գլխարկ, որի կողմը չըջված, իրար հետևից կանգնած են չորս պաշտոնյա:

Սրանցից առաջինը, որը կանգնած է անմիջապես գերազույն տիրակալի դիմաց, նույնպես կրում է թագատիպ գլխարկ, բայց ավելի համեստ ձևի ու չափսի: Իսկ նրա հետևից շարված երեք պաշտոնյա գլխաբաց են²²: Սրանք նախորդ պատկերանմուշներին նույնացող, որոշ յուրահատկություններ ունեցող բնորոշիչներ են, որոնք բավական հստակ ար-

տահայտում են պատկերված տիրակալների աստիճանակարգը: Նույնն առավել անմիջական հաստատում է հունարեն գրությունը, ըստ որի՝ գերազույն տիրակալը պարթև արքայից արքա Միհրդատ II-ն (Ք. ա. 124–91)

է: Նրա անմիջապես դեմ դիմաց կանգնածը Գոթարզ I-ն է, որը հաջորդել է Միհրդատին: Գոթարզի գրաված այս առաջնային տեղին համապատասխանում է նույն գրության մեջ նրան տրված «Սատրապների սատրապ» տիտղոսը: Նախորդ պատկերանմուշներում այս տիտղոսի արտահայտություն պետք է համարել այն, որ գերազույն տիրակալին ենթակա 4 պաշտոնյայից մեկը պատկերված է չափերով զգալիորեն ավելի մեծ: Իսկ ՏՔՀ-ում նույն կոչման համարժեքը պետք է համարել «Մեծ» տիտղոսը: Այն, ինչպես ասվեց, տրվել է Շապուհ I-ի չորս արքա-որդիներից գլխավորին Հորմիզդ-Արտաշիրին, որը, ինչպես Գոթարզը, եղել է գերազույն գահի ժառանգորդը:

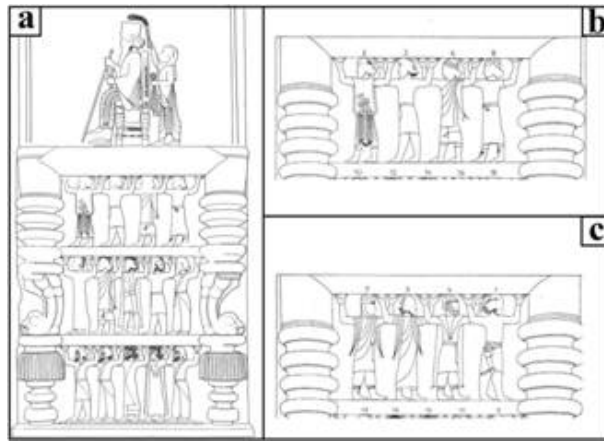
«Գերազույն տիրակալ + 4 ենթակա պաշտոնյաներ» տեսարանը որոշ յուրահատկություններով առկա է նաև Աքեմենյան պատկերազրույթյան մեջ: Լավագույն օրինակները տեսնում ենք Պերսեպոլիսի Գահային դահլիճի հարավային պատի երկու հսկա շքամուտքերի չորս լայնանիստ կողասյուների քանդակված²³: Դրանք ունեն կրկնվող հորինվածքային կառուցվածք, որն իրենից ներկայացնում է երեք հարկից բաղկացած հարթակների վրա գտնվող տասնհինգ անձանց պատկերող տեսարան: Վերին հարթակը, որի վրա դրված գահին բազմած է Աքեմենյան արքայից արքան, իրենց ձեռքերի վրա պահում

²¹ Նկարն ըստ՝ E. Herzfeld. Am Tor von Asien. Felsdenkmale aus Iran Heldenszeit. Berlin 1920, Abb. 11.

²² Այս պատկերաքանդակի վերաբերյալ տե՛ս նույն տեղում, էջ 36–45, նկ. 10, 11, L. Vanden Berghe. Նշվ. աշխ., էջ 44–45 (նկ. 3), էջ 118–119; R. Shayaneg. Նշվ. աշխ., էջ 197–198, 225–226:

²³ Տե՛ս E. Schmidt. Persepolis I: Structures, Reliefs, Inscriptions. Chicago, 1953, pp. 134–135, Pl. 102–113.

են չորս անձ: Մյուս Հարթակը, որի վրա կանգնած են այս չորս անձինք և դրան Հաջորդող վերջին Հարթակը նույն ձևով կրում են արդեն Հնգական անձ (տե՛ս պատկեր 7a):

Պատկեր 7. Պերսեպոլիսի Գահային դահլիճի Հարավային շքամուտքերի բարձրաքանդակները²⁴.
 a. արևելյան կողմային Հորինվածքն ամբողջությամբ,
 b. արևելյան կողմային, վերին Հարթակի Հատվածը,
 c. արևմտյան կողմային
 (վերին Հարթակի Հատվածը):

«Գերագույն տիրակալ + 4 ենթակա պաշտոնյաներ» սխեմայով կազմված նախորդ Հորինվածքների հետ ընդհանուր բնորոշիչներ ունի Պերսեպոլիսի շքամուտքերի Հորինվածքի վերին Հարթակի տեսարանը, որում պատկերված է արքայից արքան և նրա Հարթակը կրող չորս անձինք: Պարթևական և սասանյան պատկերանմուշներում, ինչպես տեսանք, գերագույն տիրակալին ենթակա քառյակից մեկն առանձնանում է առավել բարձր կարգավիճակով, ինչն արտահայտված է նրանով, որ վերջինս տեղ է գրավում գերագույն տիրակալից անմիջապես հետո, պատկերված է չափերով մյուս երեքից նկատելիորեն խոշոր կամ նրանցից տարբերակվող այլ հատկանիշերով, ինչին գրավոր ներկայացված տեքստերում համապատասխանում են «Մեծ» կամ «Սատրապների սատրապ» տիտղոսները: Շքամուտքերի Հորինվածքում նույնպես արքայից արքայի Հարթակը կրող քառյակից ընդգծված առանձնանում է մեկը, որը բոլոր տարբերակներում առաջնորդում է քառյակը, և միակ անձն է, ով թուր է կրում (տե՛ս պատկեր 7 a, b, c): Սրանք արտահայտիչ բնորոշիչներ են, որոնք ընդգծում են վերջինիս առավել բարձր կարգը նույն Հարթակի վրա գտնվող մյուս երեք անձերի նկատմամբ:

«Գերագույն տիրակալ + 4 ենթակա պաշտոնյաներ» տեսարանի աքեմենյան ներկայացված տարբերակն ունի նաև դրան համադրվող գրավոր հետևյալ օրինակները.

²⁴ Նկարներն ըստ՝ B. Jacobs. Achämenidische Kunst – Kunst im Achämenidenreich. – In Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 34. Berlin, 2002, S. 345–395; Abb. 6 (nach Walser 1966, Abb. 5, 6); J. Curtis, N. Tallis. Forgotten empire. The world of ancient Persia. Berkeley, 2005, p. 76, fig. 38.

Կյուրոս Մեծ + 4 էթնիկ հրամանատարներ²⁵;
 Կամբյուսես II + 4 գլխավոր պաշտոնյաներ²⁶;
 Քսերքսես I + 4 հպատակ արքա-հրամանատարներ²⁷;
 Քսերքսես I + 4 գլխավոր ներքինիներ²⁸;
 Արտաքսերքսես II + 4 գլխավոր հրամանատարներ²⁹;

«Գերագույն տիրակալ + 4 ենթակա պաշտոնյաներ» տեսարանը չի կարելի համարել իրանական մենաշնորհ: Նման հորինվածքներ հայտնի են նաև նախաիրանական պատկերագրությունը: Այդպիսի պատկերներ ավելի հաճախ հանդիպում են էլամի տարածքում գտնվող Կուլ-ե Ֆարահի (այսուհետ՝ KF) ժայռաքանդակներում (Ք. ա. I հազարամյակի առաջին կես): Դրանցից մեկում

Պատկեր 8. a. Կուլ-ե Ֆարահ II., b. Կուլ-ե Ֆարահ V:

պատկերանմուշներում (պատկեր 4, 5), գրեթե նույնությամբ կրկնվում են էլամական մեկ այլ հորինվածքում (KF-V), որտեղ նույն դիրքով կանգնած 4 անձինք գերագույն տիրակալի թիկունքի երկայնքով շարված են ուղղահայաց հերթականությամբ (տե՛ս պատկեր 8b):

Կուլ-ե Ֆարահի մյուս երկու հորինվածքներում (KF-III, VI), հարթակին կանգնած գերագույն տիրակալին իրենց ձեռքերի վրա պահում են ծնկների վրա հենված չորս անձանց (տե՛ս պատկեր 9 a, b):

Այս կրկնվող տեսարանն առավել մոտ է աթենքյան ներկայացված պատկերանմուշին (տե՛ս պատկեր 7), որում նույնպես չորս անձինք ձեռքերի վրա պահում են գերագույն տիրակալի հարթակը:

Պատկերային նման հորինվածքների շարքը կարելի է շարունակել: Դրանցից, թերևս, ամենավաղ ծագումն ունի շումերական քաղաք-պետություն Լագաշի արքա Ուրնանշեին (Ք. ա. III հազարամյակի կեսեր) պատկանող քարե սալիկներից մեկի վրա քանդակված տեսարանը: Դրություններով ծածկված այդ պատկերում գահին բազմած արքայի դիմաց, ձեռքերը կրծքին խաչած կանգնած են չորս անձ, որոնցից առաջինը մի գլուխ բարձր է մյուս

²⁵ Cyropaedia. VIII. 4. 1.

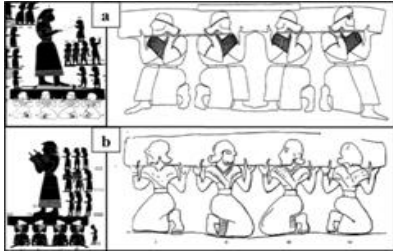
²⁶ Ctesias of Cnidos. The complete fragments of Ctesias of Cnidos; by A. Nichols. University of Florida, 2008, XII–XIII, 9–10, 13.

²⁷ Aeschylus. Persians. With an English transl. H. Smyth, vol. I. London, 1926, pp. 20–25.

²⁸ Ctesias of Cnidos. Նշվ. աշխ., XII–XIII, 24, 27, 28–29, 31, 33:

²⁹ Xenophon. Anabasis. Xenophon in Seven Volumes 2–3. London, 1922, 7. 12.

3-ից³⁰ (տե՛ս պատկեր 10): Սրանք այն նույն առանձնահատուկ բնորոշիչներն են, որոնք տեսանք սասանյան, պարթևական, արքեմենյան և էլամական ներկայացված պատկերային հորինվածքներում, ինչպես նաև Պլուտարքոսի վերոհիշյալ հիշատակությունում:

Պատկեր 9³¹ a. Կուլ-ե Ֆարահ III,
b. Կուլ-ե Ֆարահ VI:

Պատկեր 10. Ուրնանշեն և
նրա չորս հպատակները:

ՏՔՀ-ի երկրացուցակի և «Աշխարհացույցի» քուստակների ցանկի ընդհանրությունները

Այսպիսով, այս և մեր վերոհիշյալ քննությունում³² ներկայացված բազմաթիվ փաստարկները, որոնք մեծամասամբ ունեն սկզբնաղբյուրային բնույթ, հանգեցնում են այն ենթադրության՝ դեռևս արքեմենյան շրջանում իրանում ընդունվել է կառավարման մի համակարգ, որի՝ շատ ավելի վաղ նախորինակները նշմարվում են Հին Միջագետքում: Նույն փաստարկները ենթադրում են, որ այդ համակարգը գրեթե նույնությամբ ներդրվել է Պարթևական, այնուհետև Սասանյան կառավարման կառույցներում: Մի քանի հազարամյակ իր կառուցվածքը նույնությամբ պահպանած այդ պարզ համակարգն ունի 5 տիրակալներից կազմված՝ «Գերագույն տիրակալ + 4 ենթակա տիրակալներ» մոդելը: Կառավարման այս համակարգին համապատասխանում է «Կենտրոն + 4 կողմնակալություններ» վարչատարածքային հնգամաս կառուցվածքը, որն արտահայտված է ՏՔՀ-ի երկրացուցակում (տե՛ս աղյուսակ 1, պատկեր 1, 3): Այս մոդելների համապատասխանությունը, ինչպես նշվեց, ենթադրում է, որ գերագույն տիրակալի և նրան ենթակա չորս տիրակալների իշխանության ներքո, տվյալ տերության տարածքը բաժանվել է վարչական 5 հիմնամասի: Այս ենթադրությանն առաջին հերթին հակասում են քուստակներին վերաբերող հաղորդումներն ու ցուցակները, որոնց

³⁰ L. Romano. Urnanshe's Family and the Evolution of its inside Relationships as shown by Images. – La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images, Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6–9/2009, pp. 183–192, fig. 5 / Pl. T4 (ներքևի հատված):

³¹ Նկարները և դրանց նկարագրությունը տե՛ս J. Álvarez-Mon. The Arjān Tomb: At the Crossroads of the Elamite and the Persian Empires. – Acta Iranica 49. Leuven, 2010, Pl. 19, pp. 56–63; Ն ու յ ի՝ The Elamite artistic heritage of Persia. – The Elamite world. London, New York, 2018, pp. 829–850, figs. 40.8, 40.9:

³² Տե՛ս Մ. Օ հ ա ն յ ա ն. Նշվ. աշխ.:

Համաձայն՝ Սասանյան տիրապետությունը բաժանվել է 4 մասի: Բայց տվյալ անհամաձայնությունը զուգահեռ՝ քուստակների ցուցակները ՏՔՀ-ի երկրացուցակի հետ ունեն անմիջական համապատասխանություններ, ինչն առաջադրում է այդ ցուցակները քննել համատեղ:

ՏՔՀ-ի երկրացուցակի հետ առավել մեծ ընդհանրություն ունի հայկական միջնադարյան աշխարհագրական աշխատության «Աշխարհացույցի» ընդարձակ տարբերակից³³ (այսուհետ՝ ԱՇԽ. 1) հայտնի քուստակների ցուցակը³⁴: Դրանում նույնպես քուստակ-երկրախմբերը խմբավորված են ըստ աշխարհագրական չորս կողմի և թվարկված աշխարհագրական հերթականությամբ: ՏՔՀ-ի երկրացուցակի նկատմամբ հիմնական տարբերությունն այն է, որ ԱՇԽ. 1-ում բացակայում է կենտրոնը, իսկ չորս քուստակ-երկրախմբերը թվարկված են ժամայաքի շարժի հակառակ ուղղությամբ: Բայց, անկախ այս հանգամանքից, քուստակների և ՏՔՀ-ի երկրացուցակներում ներկայացված երկրախմբերի կազմն ու դրանց աշխարհագրական տեղակայությունները մեծամասամբ համապատասխանում են: Այդ համապատասխանությունն այնքան սերտ ու ակնհայտ է, որ հնարավորություն է տալիս ցուցակները ներկայացնել համադրված:

Ստորև ներկայացված համադրված ցուցակում (աղյուսակ 2) ՏՔՀ-ի երկրացուցակում (աղյուսակ 1) ընդգրկված միավորները թվարկված են լրիվ կազմով և բնագրին համապատասխանող հերթականությամբ, որին համապատասխանեցված է ԱՇԽ. 1-ի քուստակների ցուցակը: Այդպիսով խախտվել է քուստակների թվարկման բնագրային հերթականությունը, որոնց ճիշտ կարգը նշել ենք փակագծերում (հոմոնիմական թվանիշերով):

Քանի որ ԱՇԽ. 1-ում տեղանունները մեծ թիվ են կազմում, դրանցից ցուցակում թողել ենք միայն նրանք, որոնց համապատասխանող միավորներ կան ՏՔՀ-ի երկրացուցակում, իսկ բաց թողնված տեղանունները թվարկել ենք ծանոթագրություններում: Նույն հանգամանքով պայմանավորված չենք համարակալել ԱՇԽ. 1-ում նշված տեղանունները, որոնց համարակալմանը փոխարինում են աստղանիշերը:

Համադրված ցուցակում մեջբերել ենք նաև քուստակների սահմանների սեղմ նկարագրերը, որոնք տեղ են գտել ԱՇԽ. 1-ում և «Աշխարհացույցի» համառոտ երկու տարբերակներում (այսուհետ՝ ԱՇԽ. 2, ԱՇԽ. 3³⁵)³⁶:

³³ «Աշխարհացույց». Ընդարձակ տարբերակ. – Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881. – Մատենագիրք Հայոց, հ. II, Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 2137–2161:

³⁴ ԱՇԽ. 1, ԻԹ: «Աշխարհացույցին» վերագրվում է տարբեր, V–X դդ. Հասնող ծագում [տե՛ս С. Еремян. «Ашхарацуйц» (Армянская география VII века), выдающийся памятник географии и картографии древнего мира. – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1968, № 5, с. 43–60; R. Hewsen. The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'uyc'): The Long and the Short Recensions. Wiesbaden, 1992. pp. 7–9]:

³⁵ ԱՇԽ. 2. – К. П. Патканов. Армянская география VII века по р. X. СПб., 1877; ԱՇԽ. 3. – Ա. Գ. Աբրահամյան. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 336–354, նույն տարբերակները միասնական հրատարակված տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. II, էջ 2162–2175, 2176–2192:

³⁶ ԱՇԽ. 2, ԼԵ–ԼԹ, ԱՇԽ. 3, 147–160:

Աղյուսակ 2

**ŠKZ-ի երկրացուցակը և ԱՇԽ. 1-ի քուստականների
համադրված ցուցակը**

ŠKZ	Կենտրոն
1. Պարսք, 2. Պարթևստան, 3. Խուզեստան	
ԱՇԽ. 1	Կենտրոն
ԱՇԽ. 1-ում և քուստականների մյուս ցուցակներում Կենտրոնը բացակայում է:	
ŠKZ	Հարավ-արևմուտք
4. Մեջան, 5. Ասորեստան, 6. Նոտջիրական (Ադիաբենե), 7. Արաբիստան	
ԱՇԽ. 1	Հարավ-արևմուտք – Քուստիկը Խորայարանք (I) ³⁷
*Քարշկար, *Պարմական /Գարմական/, *Նրան, *Սանքար-Կուստ (բնակավայրեր Ասորեստանում), *Նոտարտայ, Շիրական (= Նոտջիրական), *Մայծինըստեհ (= Արաբիստան) ³⁹ : Թվարկված են ևս 2 տեղանուններ (Մայմասպտան, Միհրանքատակ), որոնք տեղակայվում են Մարաստանի արևմուտքում: Սահմանների սեղմ նկարագրերը. «յելից կալով Դկղաթայ եւ ի մտից՝ Պարսից» (ԱՇԽ. 2, 3) ⁴⁰ :	
ŠKZ	Հյուսիս-արևմուտք
8. Ատրպատական, 9. Հայաստան, 10. Իբերիա, 11. Սիգան (Մենգրելիա), 12. Աղվանք, 13. Բաղասական մինչ Կովկաս, 14. Պարեշխվար (Դմբալենդ-Տապարստանի շրջան)	
ԱՇԽ. 1	Հյուսիս-արևմուտք – Քուստի Կապկոհ ⁴¹

³⁷ Այս անվանատարբերակը վերցված է ԱՇԽ. 2-ից, քանի որ ԱՇԽ. 1-ում այն ունի «Քուստի Խորասան» անվանաձևը, որն իրականում հյուսիս-արևմտյան քուստակի անվանումն է:

³⁸ «Գարմական» անվանաձևն ըստ ԱՇԽ. 2-ի:

³⁹ Ենթադրվում է, որ «Մայծինըստեհ» անվանաձևը առաջացել է Marjin, Arzon-Ostan տեղանունների (տեղակայվում են Արաբիստանում) համատեղումից (տե՛ս R. Hewsen. Նշվ. աշխ., էջ 231–233):

⁴⁰ Քուստիկը Խորայարանքի տեղակայության վերաբերյալ տե՛ս J. Marquart. Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, N. F. 3/2. Berlin, 1901, pp. 16–25; M. Morony. Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sasanian and Early Islamic al-‘Irāq. – “Iran”, Journal of Persian Studies, XX, 1982, pp. 1–49; Ն ու յ ի՝ Iraq after the Muslim Conquest. Princeton, 1984, pp. 124–164, fig. (map) 5; R. Hewsen. Նշվ. աշխ., էջ 228–233:

⁴¹ Սասանյան քուստականներին անդրադարձած մյուս հիմնական աղբյուրում «Քուստի Կապկոհ»-ին փոխարինում է «Ādurbādagān» անվանումը: Ենթադրվում է, որ այս քուստակը նախապես կոչվել է «Abāxtar = հյուսիս», ինչը կիրառությունից դուրս է մղվել, քանի որ զրադաշտական պատկերացումներում հյուսիսը հանդիսացել է չարիքի բնակատեղին [T. Daryae. Šahrestānīhā ī Ērānšahr. A Middle Persian Text on Late Antique Geography.– Epic and History (Costa Mesa), 2002, p. 11]:

*Ատրապատական, *Արմն (Հայաստան), *Վիրք (= Իբերիա), *Ադուանք, *Բադասական, *Դմբաանդ, *Տապրեստան:
Թվարկված են նույն արեալում տեղակայվող և 7 տեղանուններ⁴²:
Սահմանների սեղմ նկարագիրը. «Կողմն Կապասու լեռանց» (ԱՇԽ. 1):

ՏՏԶ	Հյուսիս-արևելք
15. Մարաստան, 16. Վարկան, 17. Մարգու /Մերվ/, 18. Հերաթ, 19. Ապարշահ	
ԱՇԽ. 1	Հյուսիս-արևելք – Քուստի խորասան (III)
*Աճաղան (=Մարաստան), *Վարկան, *Մրվ, *Հրա, *Ապրշահ: Թվարկված են նույն արեալում տեղակայվող և 22 տեղանուններ ⁴³ : Սահմանների սեղմ նկարագիրը. «յեղից կալով Մարաց եւ Պարսից մինչեւ ի Հնդկա եւ յերի Վրկանի ծովուն» (ԱՇԽ. 2, 3):	

ՏՏԶ	Հարավ-արևելք
20. Կրման, 21. Սակաստան, 22. Թուրան, 23. Մակուրան, 24. Պարադան, 25. Հինդ, 26. Քուշան, 27. Օման	
ԱՇԽ. 1	Հարավ-արևելք – Քուստի Նմոջ /Նեմոդք (II)
*Պաղ-Պարս ⁴⁴ , *Խուժաստան, *Ասպահան (=Պարթևստան ⁴⁵). – (այս միավորները ՏՏԶ-ի ցանկում թվարկված են Կենտրոնում), *Կուրման, *Սակաստան, *Տուրան, *Մագուհան-Մակուրան ⁴⁶ , *Սպահլ, *Դեբուհլ («ի Հնդկաց Հանեալ») ⁴⁷ , *Մաաղուն (= Օման): Թվարկված են նույն արեալում տեղակայվող և 9 տեղանուններ ⁴⁸ : Սահմանների սեղմ նկարագիրը. «կողմն միջաւրեայ որ է Հարաւ» (ԱՇԽ. 1):	

⁴² Այս քուստակի տեղակայության մասին տե՛ս J. Marquart. Նշվ. աշխ., էջ 94–136:

⁴³ Քուստակի տեղակայության մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 70–93:

⁴⁴ Աշխարհացույցի համառոտ տարբերակներում «Պաղ»-ին համապատասխանում է «Պարս»-ը:

⁴⁵ Ասպահան (Սպահան) նահանգը եղել է պարթևական տոհմերի տիրույթը և Սասանյան տերության մեջ ընդգրկված Պարթևստանի գլխավոր երկրամասերից մեկը [տե՛ս C. Brunner. Geographical and Administrative Divisions and Economy. – The Cambridge History of Iran, vol. III (2). Cambridge, 1983, pp. 752–753]: Սասանյան Պարթևստանը չի ունեցել նախկին ընդարձակ սահմանները: Այն Սպահանից շատ հեռու չի տարածվել և ձգվել է մինչև Խուզեստան, Ալբորդ լեռներ, Վրկան, Ապարշահ, Հերաթ, Կրման (M. Ghodrat-Dizaji. Remarks on the Location of the Province of Parthia in the Sasanian Period. – The Parthian and Early Sasanian Empires – Adaptation and Expansion. Oxford & Philadelphia, 2016, pp. 42–46): Այս տվյալները հիմք են տալիս ենթադրելու՝ հանձինս Ասպահանի, ԱՇԽ. 1-ում նկատի է առնված սասանյան Պարթևստանը, որը բացակայում է նույն աղբյուրի քուստակների ցանկից:

⁴⁶ Մագուհանին Աշխ. 2, 3-ում համապատասխանում է Մակուրանը:

⁴⁷ Ըստ ԱՇԽ. 1-ի՝ այս բնակավայրերը նվաճվել են հնդիկներից:

⁴⁸ Բացի «Պաղ, Խուժաստան, Ասպահան» միավորների, որոնց կանոնադրանք առանձին, այս քուստակում նշված մյուս երկրամասերի տեղակայության վերաբերյալ տե՛ս J. Marquart. Նշվ. աշխ., էջ 30–40, 42–47:

Ներկայացված համադրված ցուցակում համապատասխանում են հատկապես ՏՔՀ-ի երկրացուցակի հյուսիսարևմտյան խմբի և Կապկոհ քուլտուրի ընդգրկված արեալները, դրանցում թվարկված երկրների կազմը և նույնիսկ վերջիններիս թվարկման հերթականությունը: Երկու դեպքում էլ թվարկումը սկսվում է Ատրպատականով ու Հայաստանով, այնուհետև՝ այս երկրներից հյուսիս, մինչև Կովկասյան լեռներ ձգվող միավորները, որոնցից հետո՝ Կասպից ծովի հարավարևմտյան ավազանի երկրները:

Տարածքային ընդգրկմամբ հիմնականում համապատասխանում են նաև ՏՔՀ-ի երկրացուցակի հարավարևմտյան երկրախումբը և Խորավարան քուլտուր: Այս քուլտուրի սահմանների սեղմ նկարագիրն առավել որոշակի արտահայտված է ԱՇԽ. 2, 3-ում, որոնց համաձայն՝ Խորավարանը Տիգրիսի (Դիղաթ) ավազանից ձգվել է մինչև Պարսք և իր մեջ ընդգրկել երկու կղզի՝ «Պարսկային ծոցում», ինչը լիովին համապատասխանում է ՏՔՀ-ի երկրացուցակի նույն կողմում հիշատակված երկրների (Մեշան, Ասորեստան, Նոտչիրական, Արաբիստան) ընդգրկված արեալին:

Խորասան քուլտուրի կազմում ԱՇԽ. 1-ը հիշատակում է մոտ երեք տասնյակ միավոր, որոնց շարքում առկա են այդ քուլտուրի հիմնական տարածքը գրավող այն հինգ գլխավոր երկրները (Ահմադան, Վրկան, Մրվ, Հրա, Ապր-շահր), որոնք նշված են ՏՔՀ-ի երկրացուցակի նույն կողմը ներկայացնող երկրախմբի կազմում: Նույն հյուսիսարևելյան կողմի ընդգրկված արեալին համապատասխանում է նաև Խորասանի սահմանների սեղմ նկարագիրն ըստ ԱՇԽ. 2, 3-ի («յեղից կալով Մարաց եւ Պարսից մինչեւ ի Հնդկս եւ յերի Վրկանի ծովուն»):

Էական անհամապատասխանությունն տեսնում ենք միայն ՏՔՀ-ի երկրացուցակի հարավարևելյան երկրախմբի և նույն կողմը ներկայացնող Նեմուղ քուլտուրի կազմերում: Այս քուլտուր գլխավորող Պարսք, Խուժաստան, Ասպահան երկրները բացակայում են ՏՔՀ-ի ցուցակի նույն կողմում ընդգրկված երկրների կազմից: Բայց այդ եռյակին նույնացող Պարսք, Խուժաստան, Պարթևաստան երկրները տեղ են գրավել ՏՔՀ-ի երկրացուցակի սկզբում: Ըստ աշխարհագրական կողմերի դասավորված մյուս չորս երկրախմբերին, այս եռյակն առանձնանում է իր կենտրոնական տեղակայությունից: Եթե Նեմուղի կազմից բացառենք այս եռյակը, ապա այդ քուլտուրի և ՏՔՀ-ի երկրացուցակում նույն կողմը ներկայացնող երկրների կազմերը հիմնականում կհամապատասխանեն:

Կենտրոնական եռյակի վարչական պատկանելությունը երկու ցուցակների միջև առկա հիմնական տարբերությունն է: ՏՔՀ-ում այդ եռյակով է կազմված աշխարհագրական հինգ երկրախմբերից մեկը: Նույն եռյակը ԱՇԽ. 1-ում ընդգրկված է Նեմուղի կազմում: Այդպիսով վերջինս ներկայանում է որպես ամենաընդարձակ միավորը չորս քուլտուրների շարքում, որը տարածքով առնվազն կրկնակի գերազանցում է մյուսներին: Բայց ՏՔՀ-ում նման անհամապատասխանություն չկա, քանի որ հիշյալ հինգ երկրախմբերն ունեն գրեթե հավասար տարածք:

ՏՔՀ-ի և ԱՇԽ. 1-ի երկրացուցակների համադրությունը հանգեցնում է մի շարք կարևոր հետևությունների: Դա նախ ևս մեկ փաստարկ է, որը հաստատում է, որ ՏՔՀ-ի երկրացուցակում տեղակայությունը միմյանցից զատո-

ընդվող երկրախմբերը թվարկված են ոչ թե աշխարհագրական պարզ հերթականությամբ, այլ Սասանյան տերությունների վարչատարածքային իրական կառուցվածքին համապատասխան: Աշխարհագրական նշված սահմաններով վարչատարածքային երկրախմբ-միավորների գոյությունը հաստատվում է նրանով, որ գրեթե նույնպիսի սահմաններով են ներկայացվում նաև Սասանյան քուստակները: Այս առումով ՏՏՀ-ի երկրացուցակը կարող է դառնալ այն սկզբնաղբյուրը, որի միջոցով հնարավոր կլինի ճշգրտել Սասանյան քուստակների սահմանների հետ կապված շատ վիճելի հարցեր:

Այսպիսով, եթե ՏՏՀ-ի երկրացուցակում առանձնանում են աշխարհագրական հինգ խմբեր, ապա ԱՇԽ. 1-ի և քուստակների մյուս ցուցակներում ներկայացված են միայն չորս երկրախմբեր: Եթե ընդունենք քուստակների վարկածը, ապա կստացվի, որ Սասանյան արքաները, ի տարբերություն չորս քուստակները գլխավորող սպահապետների, չեն ունեցել անմիջապես իրենց ենթակայությունների բոլոր տարածքային միավոր կամ կալվածք: Բայց, առկա տվյալների համաձայն, նրանք իրականում ունեցել են այդպիսի կալվածք: Դա նախևառաջ Պարսքն է, որտեղ տեղակայվել են Սասանյան արքաների քաղաքական, դիցական ու մշակութային կենտրոնները, տոհմական դամբարանները, արքայական տարեգրությունների, գանձերի ու դրամատների մեծ մասը⁴⁹: Եթե Պարսքը, իրոք, ընդգրկված է եղել Նեմոզի կազմում, ինչը տեսնում ենք քուստակների ցուցակների մեծամասնությունում, ապա դժվար է որևէ կերպ պատկերացնել, որ այդ քուստակի կառավարիչ սպահապետները որևէ իրավասություն են ունեցել Պարսքում:

Սասանյան արքաների անմիջական տնօրինության ներքո գտնվող առանձին վարչատարածքային միավորի գոյության մասին ավելի անմիջական փաստում է VII դարասկզբին վերագրվող «Սասանյան դատաստանագիրքը / Mātakdān ī Hazār Dāstān» (այսուհետ՝ MHD)⁵⁰: Այս սկզբնաղբյուրում արքունի կալվածք համարվող տարածքային միավորը կոչվում է Ōstān (Օստան): Այն ունի արքունի գանձատուն (hēr ī šāhikān), ֆինանսատնտեսական հարցերով զբաղվող գրասենյակ (dlvān ī ostandarīh), տարբեր պաշտոնյաներ (ostāndār, hamārkār): Իսկ Օստանին վերաբերող առավել կարևոր խնդիրներով զբաղվում են անմիջապես Սասանյան արքայից արքաները, գլխավոր մոգապետները և բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ⁵¹:

Օստանի տեղակայությունը «Սասանյան դատաստանագրքում» անորոշ է: Այս հարցը պարզելուն կարող են օգնել Մեծ Հայքին վերաբերող որոշ տվյալներ, որոնց կանգրադառնանք ստորև:

Իրանական կառավարման մոդելների արտահայտություններն այլ աղբյուրներում

ՏՏՀ-ի երկրացուցակից բացի, չունենք այլ աղբյուր, որում լիարժեք արտահայտված լինի Սասանյան տերության «կենտրոն + 4 կողմնակալությ-

⁴⁹ N. Miri. Sasanian Pars: historical geography and administrative organization Sasanika series; № 4. Costa Mesa, California, 1980.

⁵⁰ А. Периханян. Сасанидский судебник: книга тысячи судебных решений: транскрипция и пер. пехлевийск. текста. Ереван, 1973.

⁵¹ MHD, 65 (9), A 26 (17–27.4), A 27 (12–17, 13–28), A 28 (3–5), A 39 (8–17), A 40 (1–6).

յուններ» վարչատարածքային կառուցվածքը: Բայց այս մոդելը տեսնում ենք իրանասասանյան ժառանգությունն այլ բնագավառներում: Դրանցից մեկն արտահայտված է տիեզերաբանական պատկերացումներում, որոնց համաձայն, երկնակամարի եզրային շերտն ըստ աշխարհագրական չորս բևեռների (xwarāsān, nēmrōz, xwarōfrān, abāxtar)՝ բաժանված է չորս եզրագոտիների (kust-kustag), որոնցում տեղակայված են չորս գլխավոր աստղ-հրամանատարները (spāhbed): Երկնակամարի կառուցվածքի այս նկարագրությունը գրեթե կրկնում է Սասանյան քուստակներին վերաբերող պատկերացումները, դրանց առնչվող տերմինաբանությունը և համարվում Սասանյան Իրանի քառամաս բաժանման արտահայտություն⁵²: Բայց անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ, ի տարբերություն քուստակներից կազմված Սասանյան տերությունների քառամաս մոդելի, երկնակամարի ներկայացված մոդելը հնգամաս է: Այն ունի նաև գլխավոր, կենտրոնական գոտի, որտեղ գտնվում է «Երկնակամարի կենտրոնի տիրակալ» և «Հրամանատարների հրամանատար / spāhbedān spāhbed» համարվող գլխավոր աստղը⁵³: Եթե նկատի ենք առնում այս անտեսված գոտին, ապա տեսնում ենք, որ ներկայացված պատկերացումներում երկնակամարը «կենտրոն + 4 եզրաստղերի գոտի» սխեմայով, միանշանակ բաժանված է հինգ գոտու: Նույն կազմասխեման ունի ŠKZ-ի երկրացուցակը (տե՛ս պատկեր 1):

Պատկեր 11. Խոսրով II-ի (591–628) արծաթե դրաման⁵⁴:

պատկեր 11), որոնք նույնպես համարվում են Սասանյան քառամաս տարածքային կառուցվածքի արտահայտություն⁵⁵: Բայց, ինչպես տիեզերաբանա-

⁵² T. Nöldeke. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden: Aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879, S. 155–156, n. 2; Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, изд. II. Ереван, 1971, с. 216; E. Raffaelli. L'oroscopo del mondo: Il tema di nascita del mondo e del primo uomo secondo l'astrologia zoroastriana. Milan, 2001, pp. 100–101, n. 28.

⁵³ B. T. Anklesaria. Zand-Ākāsīh, Iranian or Greater Bundahishn. Bombay, 1956, II. 3–4, p. 55; Z. Kassock. The Greater Iranian Bundahishn: A Pahlavi Student's 2013 Guide. Fredericksburg, VA, 2013, II. 3–4, pp. 42–43). Նույն հատվածը համառոտ (հնդկական) Բունդահիշնում թարգմանվում է՝ «Մեծագույնը երկնքի կենտրոնում» (F. Justi. Der Bundehesh. Zum ersten Male herausgegeben. Leipzig, 1868, II, S. 4, V, S. 7, E. West. The Bundahishn or Knowledge from the Zand, from Sacred Books of the East, vol. 5. Oxford, 1897, II, V):

⁵⁴ Նկարն ըստ՝ M. Alram. The cultural impact of Sasanian Persia along the Silk Road – Aspects of continuity. – e-Sasanika 14, 2015, fig. 12, p. 9.

⁵⁵ M. Morony. Iraq after the Muslim Conquest, Princeton, 1984, pp. 29, 40–41. Կիսալուսնի մեջ պատկերված եզրային աստղերը 4-ն են միայն դրամների դարձերեսին: Դիմերեսին դրանք 3-ն են՝ կենտրոնական շրջագծի կողքերին և ներքևում: Վերևի չորս աստղը պատկերելուն գուցե խանգարել է այն, որ այդ երեսին պատ-

կան պատկերացումների առնչությամբ տեսանք, այս դեպքում նույնպես անտեսվում է կենտրոնը, որը շրջանագծով հստակ սահմանազատված է չորս աստղերի եզրային գոտուց: Դա հորինվածքի գլխավոր գոտին է, որում, դիմերեսին Սասանյան արքայից արքայի դիմանկարն է, իսկ դարձերեսին՝ գլխավոր պաշտամունքի խորհրդանիշը՝ ասորուշանը:

Աստղավոր դրամների վրա պատկերված այս կրկնվող հորինվածքը կառուցվածքային առումով նույնանում է տիեզերաբանական վերոհիշյալ պատկերացումներում արտահայտված, «Կենտրոն + 4 եզրաստղերի գոտի» կառուցվածքային մոդելին: Տարբեր ոլորտների վերաբերող այդ կրկնվող մոդելները, հավանաբար, ծագում են միևնույն նախամոտիվից և կարող են մեկը մյուսի համար մեկնաբանություն դառնալ:

Մեծ Հայքի կառավարման մոդելները

Սասանյան քառամաս տարածքային կառուցվածքի արտահայտություն են համարվում նաև իրանական հզոր տիրապետությունների ազդեցության առաջնային ոլորտում ի սկզբանե հայտնված Մեծ Հայքի տարածքային և կառավարման կառույցների վերաբերյալ պատկերացումները⁵⁶: Ստորև հնարավորինս սեղմ կանգնադառնալով այդ պատկերացումներին, որոնցում գրեթե նույնությամբ կրկնվում են իրանական կառավարման մոդելները⁵⁷: Պատկերացումները տեղ են գտել հիմնականում սասանյան շրջանից ծագող հայ վաղ միջնադարյան աղբյուրներում, որոնց կարևոր դեր է հատկացվում Սասանյան պատմությունը լուսաբանելու հարցում:

Սասանյան «Արքայից արքա + 4 արքա / սպահապետներ» կառավարման կառույցին համապատասխանում է Մեծ Հայքի «Արքա + 4 բլեշխներ» ռազմատարածքային կառավարման մոդելը: 4 բլեշխների գլխավոր գործառույթը եղել է Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունը, ինչով պայմանավորված, նրանք համարվել են հյուսիսային, հարավային, արևելյան և արևմտյան սահմանային զորքերի հրամանատարներ և կոչվել «կողմնակալ, սահմանակալ» կամ որ նույնն է «սահմանապահ»⁵⁸: Որպես տվյալ կողմնա-

կերված Սասանյան արքայի թագի վերին հատվածը դուրս է եկել կենտրոնական շրջագծից և ծածկել գրեթե ողջ վերին հատվածը, որտեղ որ կարող էր պատկերվել չորս աստղը, ինչպես պատկերված է հակառակ երեսին:

⁵⁶ Տե՛ս Н. А до н ц. Նշվ. աշխ., էջ 282–284, N. Garsoian. Prolegomena to a Study of the Iranian Aspects in Arsacid Armenia. – Handes Amso'reay (academic journal of Armenian studies). Vienna, 1976, № 90, p. 230.

⁵⁷ Սասանյան տերության հետ Մեծ Հայքի կառավարման կառույցներն այնքան նման ու ակնհայտ են՝ այդ հարցերին հանգամանալից անդրադարձած Ն. Ադոնցը հանգել է այն համոզմանը, որ Հայոց բանակը 4 զորամասի բաժանելու կամ Հայոց արքային հպատակ 4 սահմանապահ բլեշխների վերաբերյալ պատկերացումը «չի համապատասխանում պատմական վկայությունների ճշգրիտ մեկնաբանությանը»: Այդ պատկերացումները նա համարում է հայ պատմիչներին անցած ժողովրդական երևակայության արգասիք, երբ Սասանյան կառավարման կարգերի վերաբերյալ պատկերացումները վերագրվել են Հայաստանին (Н. А до н ц. Նշվ. աշխ., էջ 282–284):

⁵⁸ Տե՛ս Հ. Մանանդյան. Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 34, 36:

կալուծյան զորքերի գլխավոր հրամանատար՝ նրանց տրվել է նաև «(ա)սպարապետ» կոչումը: Այն ստուգաբանությամբ նույն «սպահպետ / spāhbed = զորահրամանատար» կոչումն է, որը տրվել է Սասանյան 4 քուստակների զորահրամանատար-կառավարիչներին⁵⁹: Հայոց արքային ու չորս բղեշխներին վերաբերող պատկերացումները տեղ են գտել հայ միջնադարյան գրեթե բոլոր աղբյուրներում, որոնցից առավել վաղ ծագում ունեն հետևյալ նմուշները. «Բաժանէ Արտաշէս եւ գիշխանութիւն զաւրուն ընդ չորս»:
«Տրդատ ... չորս յիւրոցն առնելով զաւրավարս»:
«... թագաւորեցոյց զԽոսրով եւ զչորեսին սպարապետսն մատոյց ի նոյն իշխանութիւն զաւրուն»⁶⁰: «Մեծ արքայն Հայոց Տրդատ ... առնոյր ընդ իւր ... ի զինուորական կողմանէն՝ զչորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կոչին»⁶¹: «Մեծ իշխանն Աղծնեաց, որ անուանեալ կոչէր բղեաշխն. որ էր մի ի չորից, գահերէց բարձրէց տաճարին արքունի»⁶²: «Թագաւորն եւ գահերէց իշխանքն չորեսին»⁶³:

Մեծ Հայքի ռազմատարածքային կառավարման «Արքա + 4 բղեշխ-զորավարներ» մոդելը չի կարելի համարել սասանյան ժառանգություն, քանի որ Հայաստանում դրա գոյությունը վկայում է դեռևս Պուտարքոսը (I–II դդ.) Սասանյան տերության պատմության ասպարեզ իջնելուց ավելի քան մեկ դար առաջ: Խոսքը վերաբերում է հռոմեացի պատմիչի վերոհիշյալ վկայությանը, ըստ որի՝ արքայից արքա Տիգրան Մեծին հպատակվել են բազմաթիվ թագավորներ, որոնցից Պուտարքոսն առանձնացնում է 4-ին, որոնք ամենուր ուղեկցել են Հայոց արքային (Plut. Luc., 21.5): Վաղուց է նկատվել, որ Տիգրանի մշտական ուղեկից այս չորս արքաներն իրենց կարգավիճակով համապատասխանում են հայ պատմագրությանը լավ հայտնի չորս բղեշխներին⁶⁴: Ուղղակի, Հայաստանի հզորության չրջանում վերջիններին փոխարինել են արքաներ, որոնք, ինչպես աքեմենյան և սասանյան կառավարման մոդելների դեպքում, եղել են արքայից արքայի ենթակաները: Հայոց բղեշխներից մեկը, որպես կանոն, կրել է «Մեծ» տիտղոսը⁶⁵, որը, ինչպես ասվեց, կրել է նաև Սասանյան արքայից արքային ենթակա արքաներից գլխավորը:

⁵⁹ Տե՛ս H. Hübschmann. Armenische Grammatik. I. Theil. Armenische Etymologie (Bibliothek indogermanischer Grammatiken. Band VI). Leipzig, 1897, S. 13, 22, 240; Э. Хуршудян. Иранская военно-административная терминология и проблема четырехчленного деления Сасанидского Ирана. – ИФЖ, 1992, № 1, с. 175–178; R. Gyselen. “Spāhbed”.

⁶⁰ Մ ո վ ս է ս Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. Պատմութիւն Հայոց. – Մատենագիրք Հայոց, հ. II, էջ 1737–2196, II, ԾԳ, 26, III, 2:

⁶¹ Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս. Պատմութիւն Հայոց. – Մատենագիրք Հայոց, հ. II, էջ 1295–1735, ՃԻԶ, 3:

⁶² Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու գ ա ն դ. Բուզանդարան Պատմութիւնք. – Մատենագիրք Հայոց, հ. I, Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 277–428, III, Թ:

⁶³ Յ ո վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ե ա ն. Պատմութիւն Տարօնոյ. – Մատենագիրք Հայոց, հ. V, Անթիլիաս–Լիբանան, 2005, էջ 981–1126, [Բ] II, 32:

⁶⁴ J. Marquart. Նշվ. աշխ., էջ 172–173:

⁶⁵ Հայ միջնադարյան պատմագրությունում «Մեծ» տիտղոսով ավելի հաճախ հայտնի են արևմտյան կողմնակալությունը ներկայացնող Աղծնյաց բղեշխները (Մ ո վ ս է ս Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. II, Ը, III, Դ, Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս,

Հայոց արքան և նրան ենթակա չորս բղէշներն ունեցել են իրենց անմիջական ենթակայութեան տակ գտնվող կալվածք-երկրամասեր: Անմիջականորեն արքային պատկանող գլխավոր երկրամաս է հանդիսացել Այրարատ նահանգը, որը հաճախ կոչվել է ուղղակի «Արքունի կալվածք», իսկ կենտրոնական տեղակայութեամբ պայմանավորված՝ նաև «Միջնախարհ»⁶⁶: Այն հաճախ կոչվել է նաև «Ոստան», որը ստուգաբանությամբ նույնանուն է Սասանյան արքունի կալվածք-երկրամասի Ōstān անվանմանը⁶⁷: Այս երկրամասը եղել է տերութեան գլխավոր տարածքային միավորը, ինչով պայմանավորված, կոչվել է նաև «գլուխ աշխարհիս Հայոց»⁶⁸:

Արքունի կալվածքին կարգավիճակով հաջորդում են սահմանային չորս բղէշական երկրամասերը: Սրանց տիրակալ բղէշները համարվել են «արքունի տաճարի» գահերեցներ, այսինքն՝ իշխանության աստիճանով ամենաբարձր տեղեր գրավող տիրակալներ: Սրանց իշխանության աստիճանով հաջորդել են ավագ, այնուհետև՝ կրտսեր նախարարները, որոնց և բղէշների աստիճանակարգը սահմանվել են «Գահնամակ» կոչվող ցուցակներում⁶⁹:

ՃԺԲ, 1, Փափստոս Բ ուղանդ. III, Թ): Նույն տիտղոսն է կրում Գուգարաց կամ Վրաց բղէշին ըստ Խորենացու (II, Ը, ԺԱ):

⁶⁶ Տե՛ս Н. Адонц. *Նշվ. աշխ.*, էջ 300–303, 463, 476–479, նույնի՝ Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 166–174 («Ոստան և Ոստանիկ»), Հ. Մանանդյան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 56–58, 90–103, А. Г. Периханян. Древнеармянские востаники. – ВДИ, 1956, № 2, с. 44–58.

⁶⁷ Տե՛ս Н. Hübschmann. Armenische Grammatik, S. 215; *Նույնի՝* Die altarmenischen Ortsnamen, mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Strassburg, 1904, S. 460–461; А. Г. Периханян. Древнеармянские востаники, с. 44–45; *Նույնի՝* Сасанидский судебник, с. 505.

Օստանն Այրարատի հետ ունի այլ ընդհանրություններ: «Սասանյան դատաստանագրքի» համաձայն, այդ երկրամասին առնչվող առավել կարևոր հարցերով զբաղվել են արքայից արքաները և Սասանյան տերության մյուս ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյաները: Սա ենթադրում է, որ Օստանը, ինչպես Այրարատը, եղել է գլխավոր արքունի կալվածքը, որի տեղակայության ամենահավանական վայրը կարող էր լինել Տերութեան կենտրոնական շրջանը: Այս վարկածի օգտին է վկայում այն, որ «Սասանյան դատաստանագրքում» հանդիպող տեղանունները մեծամասամբ վերաբերում են Պարսքին (А. Периханян. Сасанидский судебник, с. XIII): Իր բնութագրիչներով Այրարատ–Ոստանը զուգադրվում է նաև Սասանյան գլխավոր երկրամասի հետ: Ավեստայի տարբերակներում Արյանա Վեջայի երկրների 2 ցուցակները եզրափակում է Պարսքը [D. Shapira. Was there Geographical Science in Sasanian Iran?. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 54, 2001, pp. 321–323]: Նույն մոտեցումը տեսնում ենք Այրարատի դեպքում: Այն զբաղեցնում է վերջին տեղն Աշխարհացույցում ներկայացված Մեծ Հայքի 15 նահանգների ցուցակում: Միմյանց համադրվող ու լրացնող ներկայացված տվյալները կարող են առաջիկայում օգնել Սասանյան արքունի կալվածքի՝ Ōstān-ի տեղակայությունը ճշտելու հարցում:

⁶⁸ Ղազար Փարպեցի. Պատմություն Հայոց.–Մատենագիրք Հայոց, Հ. II, էջ 2201–2376:

⁶⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 32–44:

Մեծ Հայքի կառուցվածքի ու կառավարման կարգերի վերաբերյալ կարևոր մանրամասներ են պահպանվել «Զորանամակ» պայմանական անվանմամբ հայտնի վաղմիջնադարյան զորացուցակում⁷⁰։ Օվալաձև դժա-

Պատկեր 12. Մեծ Հայքի
ռազմատարածքային
կառուցվածքն ըստ
«Զորանամակի»։

մինչև արքայապատկան Միջնաշխարհ ձգվող բոլոր նախարարությունները⁷⁴։ Տարածքային առումով նույն ստորաբաժանումները ներկայացնում են հինգ տարածամաս։ Դրանցից գլխավորը Միջնաշխարհ–Այրարատն է, որը, ինչպես նշվեց, գտնվել է Հայոց արքայի անմիջական ենթա-

⁷⁰ Տե՛ս Н. Адонц. Նշվ. աշխ., էջ 251–252, Ա. Հակոբյան. «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զաւրանամակ». – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), 2011, թիւ 3–4, էջ 485–549։ «Զորանամակում» այդ փաստաթուղթը կոչվում է «Գահնամակ»։

⁷¹ «Զորանամակի» գծապատկեր տարբերակները տե՛ս Շահխաթունեանց. Յ. եպս. Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Այրարատայ, հ. Բ, Վաղարշապատ– Ս. էջմիածին, 1842, գծապատկեր-ներդիր, էջ 58-ից հետո (նախնական օրինակ), Ղ. Ալիշան. Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1890, գծապատկեր-ներդիր, էջ 424-ից հետո (խմբագրված օրինակ)։

⁷² Նույն հետևությունն են հանգեցրել այլ քննություններ (Ա. Դանիելյան Ա. Տրդատ III-ի զինվորական ռեֆորմը. – ՊԲՀ, 1974, № 4, էջ 207–218, А. Айвазян. Армяно-персидская война 449–451 гг. СПб., 2017, с. 115, 384, 401–404)։

⁷³ Արքայական զորախմբի ընդհանուր քանակությունը «Զորանամակում» չի նշվում։ Բայց տրվում է ողջ բանակի ընդհանուր քանակությունը (120.000), որից հանելով բդեշխների գլխավորած զորախմբերի ընդհանուր քանակը (84.000)՝ ստացվում է արքայական զորախմբի 36.000 քանակությունը (զորաքանակների ամփոփումը տե՛ս Н. Адонц. Նշվ. աշխ., էջ 285–286)։

⁷⁴ «Զորանամակում» առկա են որոշ տվյալներ, որոնք հակասում են ներկայացված սխեմային։ Բայց, կարծում ենք, որ դրանք հիմնականում տեքստային վնասվածքների, թարգմանական, վերծանական կամ այլ սխալների ու թերությունների արդասիրք են։ Այնուամենայնիվ, այդ հակասությունները նշանակալից տեղ չեն զբաղում և չեն խանգարում հանգելու «Զորանամակի» հիմնական բովանդակությունից բխող ներկայացված հետևություններին։

կայությունները: Մյուս չորս տարածամասերը դասավորված են Միջնաշխարհի շուրջը՝ այն եզերելով հյուսիսային, հարավային, արևելյան և արևմտյան ուղղություններով⁷⁵ (տե՛ս պատկեր 12): «Զորանամակում» տեղ գտած ներկայացված տվյալներից ենթադրելի է, որ այն կազմողները, ռազմական բաժանմանն ուղիղ համեմատական, հինգ հիմնամասերի բաժանված են պատկերացրել նաև Հայաստանի տարածքը:

Սասանյան գլխավոր տարածքային միավորներին առնչվող որոշ նկատառումներ

Նախորդ քննությունից հետևում է, որ միմյանց հետ էական համապատասխանություններ ունեն Մեծ Հայքի և Սասանյան տիրապետության կառավարման կարգերն ու կառույցները: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ եթե բղեշխների գերակայության ներքո չորս ռազմավարչական մասերի են բաժանվել միայն Հայաստանի սահմանային-սահմանամերձ երկրամասերը, ապա սպահապետների իշխանության ներքո չորս քուստակների է բաժանվել ողջ Սասանյան տերությունը: Բայց անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ չորս քուստակների բաժանված Սասանյան տերությունը վերաբերող պատկերացումները ծագում են բացառապես ետսասանյան ժամանակներից կամ, եթե դրանք ծագում են սասանյան շրջանից, ապա հետագայում ենթարկվել են խմբագրումների (սասանյան կամ հայկական աղբյուրներ): Միակ սկզբնաղբյուրը, որը համարվում է այդ պատկերացումները հաստատող փաստարկ, դա չորս քուստակների կառավարիչ սպահապետների կնիքներն են: Դրանք հաստատում են սպահապետների պատմականությունը և դրանց կառավարման ներքո գտնվող չորս վարչատարածքային միավորների՝ քուստակների գոյությունը: Բայց անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ Սասանյան տերությունն ունեցել է ոչ թե չորս, այլ հինգ բարձրագույն տարածքային տիրակալ: Դրանցից գլխավորը Սասանյան արքայից արքան է, որին ենթարկվել են չորս սպահապետները, իսկ Սասանյան արքայից արքան ներկայացնում է ևս մեկ վարչատարածքային միավոր, ինչը հետևում է մեր ներկայացրած մի շարք փաստարկներից: Կենտրոնական դիրք գրավող ու առաջնային կարգավիճակ ունեցող այդ միավորի և դրա շուրջը դասավորված չորս քուստակների հետ, Սասանյան տերությունում ուրվագծվում է ոչ թե չորս, այլ, ինչպես Մեծ Հայքի դեպքում, այլ հինգ վարչական հիմնատարածք:

⁷⁵ Հայ միջնադարյան պատմագրության ներկայացված հաղորդումների համաձայն՝ Մեծ Հայքի սահմանային գոտիքը բաժանվել է 4 ստորաբաժանումների, որոնք գլխավորել են բղեշխները: Ընդհանուր առմամբ՝ համաձայնելով այդ հաղորդումներին՝ «Զորանամակն» այս հարցում հավելում է այն կարևոր լրացումը, որ այդ ստորաբաժանումները կազմվել են ոչ միայն բղեշխական, այլև նախարարական զորամասերով: Ընդ որում՝ դրանք ներկայացրել են ոչ միայն սահմանային-սահմանամերձ շրջանները, այլև տվյալ կողմում ընդգրկված բոլոր նախարարությունները: Անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ բղեշխական գոտիքը միայնակ ոչ բոլոր դեպքերում կարող էր պաշտպանել երկրի ողջ սահմանագծի մոտ մեկ քառորդ կազմող իր հատվածը: Այս առումով միանգամայն ընդունելի է «Զորանամակի» հաղորդումը, ըստ որի՝ բղեշխական գոտիքը համալրվել է նույն կողմը ներկայացնող նախարարական գոտիքերով:

Սասանյան տարածքային գլխավոր միավորներին առնչվող հարցերին անդրադառնալիս կարևոր է նկատի առնել, որ դրանց տրված *kust, kustag, padgos* անվանումներով կարող էին կոչվել սահմանային—սահմանամերձ երկրամասերը, քանի որ այդ տերմիններն ունեն միևնույն՝ «*koys*» արմատով կազմված, «կողմ, եզերք, ծայրագավառ» ստուգաբանությունը⁷⁶։ Այսպիսի մոտեցում ենք տեսնում նույն արմատով կազմված հայերեն «կուսակալություն» տերմինի դեպքում, որի հոմանիշներն են «կողմնակալություն, սահմանակալություն» անվանումները⁷⁷։ Այսպես կոչվել են Մեծ Հայքի սահմանային երկրամասերն ընդգրկող բղձիկների տիրույթները⁷⁸։ Այս տվյալներից հետևում է, որ Սասանյան գլխավոր երկրամասը չէր կարող կոչվել *kust-kustag*, քանի որ այն, ի տարբերություն սահմանային—սահմանամերձ երկրամասերն ընդգրկող քուստակների, զբաղեցրել է կենտրոնական դիրք և, ինչպես ենթադրվեց, կրել է *Östān* անվանումը։ Իսկ սա կարող է նշանակել, որ Սասանյան քուստակներն իսկապես եղել են ընդամենը չորսը, ինչպես տեսնում ենք ետսասանյան աղբյուրներում։ Վերջիններիս հայտնի չէ միայն գլխավոր տարածքային միավորը՝ *Östān*-ը, որի շուրջ տեղակայվել են չորս քուստակները։

Կարծում ենք՝ քննվող հարցում պետք է ուղեկցվենք ոչ թե ուշ շրջանում գրված կամ խմբագրված աղբյուրներով, այլ գլխավորապես սասանյան սկզբնաղբյուրներով՝ մասնավորապես Շապուհ I-ի գլխավոր տարեգրությամբ (*ŠKZ*), դրանում ընդգրկված երկրացուցակով, կնիքագրական, դրամագիտական, պատկերագրական ներկայացված տվյալներով, որոնց քննությունից հետևում է, որ Սասանյան տերությունը «Կենտրոն—Օստան + 4 կողմնակալություն—քուստակներ» սկզբունքով բաժանվել է 5 տարածամասերի։

Եզրակացություն

Այսպիսով, այս և մեր վերոհիշյալ քննությունում⁷⁹ ներկայացված տվյալներն ու փաստարկները մեզ հանգեցնում են այն ամփոփիչ ենթադրությանը, որ Աքեմենյան, Պարթևական և Սասանյան տերությունների տարածքային ու կառավարման հիմնական ուղյակներն ունեցել են մեկը մյուսով թելադրված միևնույն՝ «*1+4*» մոդելը։ Այս մասին առավել ամբողջական տվյալներ ու հիմնականում սկզբնաղբյուրային բնույթ ունեցող փաստարկներ են պահպանվել Սասանյան տերության վերաբերյալ։ Կարելի է ենթադրել, որ, ինչպես Մեծ Հայքի դեպքում, չորս մասի է բաժանվել միայն Սասանյան տերության սահմանային—սահմանամերձ գոտին։ Բայց հիմնականում սկզբնաղբյուրներում արտահայտված այս պատկերացումը ետսասանյան շրջանում հասկացվել է այնպես, որ չորս մասի կամ քուստակների է բա-

⁷⁶ Տե՛ս H. Hübschmann. Armenische Grammatik, S. 223, 258; T. Daryae. Šahrestānīhā ī Ērānšahr, p. 40; Э. Хуршудян. Города Ирана. — «Иран-наме». Алматы, 2010, № 3, с. 26:

⁷⁷ Հ. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1973, էջ 630:

⁷⁸ Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 34, 36:

⁷⁹ Տե՛ս Մ. Օհանյան. նշվ. աշխ.:

ժանվել ողջ Սասանյան տերութիւնը: Այս մոտեցմամբ անտեսվել է չորս քուստակների միջև գտնվող Սասանյան գլխավոր, արքայանիստ երկրամասը, որը, որպէս առանձին տարածքային միավոր, բացակայում է եռասանյան շրջանում վերջնական տեսք ստացած աղբյուրներում:

Մուրադ Օհանյան – Հայաստանի և Մերձավոր Արեւելքի հին շրջանի պատմութեան անկախ հետազոտող: Գիտական հետաքրքրութիւնները՝ Հին աշխարհի պատմութիւն, հին ժողովուրդների ու քաղաքակրթութիւնների առասպելաբանութիւն, դիցաբանութիւն, բանահայտութիւն, մշակույթ: Հեղինակ է 2 գրքի և 6 հոդվածի: muradohanyan@gmail.com

REFERENCES

- Abrahamyan A. G. Anania Shirakacu matenagrutivne, Yerevan, 1944 (In Armenian).
 Acharian H. Hayeren Armatakan Bararan. h. B, Yerevan 1973 (In Armenian).
 Adontz N. Patmakan usumnasirutivnner, Paris, 1948 (In Armenian).
 Adontz N. Armeniya v epokhu Yustiniana. S. Peterburg, 1908 (In Russian).
 Aeschylus. Persians. With an English transl. H. Smyth, vol. I. London, 1926.
 Agatangeghos. Patmutivn Hayots. – Matenagirq Hayots, h. II, Antelias-Lebanon, 2003 (In Armenian).
 Alishan Gh. Ayrarat, Bnashkharh Hajastaneayts, S. Ghazar, Venetik, 1890 (In Armenian).
 Alram M. The cultural impact of Sasanian Persia along the Silk Road – Aspects of continuity. – e-Sasanika 14, 2015.
 Álvarez-Mon J. The Arjān Tomb: At the Crossroads of the Elamite and the Persian Empires. – Acta Iranica 49. Leuven, 2010.
 Álvarez-Mon J. Platforms of Exaltation. Elamite Sculptural Reliefs from the Highlands: Kül-e Farah VI. – Elamica 4, 2014.
 Álvarez-Mon J. The Elamite artistic heritage of Persia. – The Elamite world. London, New York, 2018.
 Anklesaria B. Zand-Ākāśīh, Iranian or Greater Bundahīšn. Bombay, 1956.
 “Ashkharhathoyts”. Endardzak tarberak.- Ashkharatsoyts Movsesi Khorenatsvoy yaveuadsovk nakhneats, Venetik, 1881. – Matenagirq Hayots, h. II, Antelias-Lebanon, 2003 (In Armenian).
 Ayvazyan A. Armyano-persidskaya voyna 449–451 gg. SPb, 2017 (In Russian).
 Back M. Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften. – Acta Iranica, №18, VIII. Teheran-Liege, 1978.
 Brunner C. Geographical and Administrative Divisions and Economy. The Cambridge History of Iran, Vol. III (2) Cambridge, 1983.
 CtesiasofCnidos. The complete fragments of Ctesias of Cnidos, by A. Nichols. University of Florida, 2008.
 Curtis J., Tallis N. Forgotten empire. The world of ancient Persia. Berkeley, 2005.
 Danielyan A. Trdat III-i zinvorakan reforme.- PBH, 1974, № 4 (In Armenian).

- Daryaee T. *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, *Costa Mesa*, 2002.
- Daryaee T. *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I. B. Tauris. London, 2009.
- Daryaee T. A Note on the “Great King of Armenia”. – *Bridging Times and spaces Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies*. Oxford, 2017.
- Daryaee T., Safdari K. *Spāhbed Bullae: The Barakat Collection*. – *e-Sasanica*, 2010, № 12.
- Eremyan S. “Ashkharatsuyts” (Armyanskaya geografia VII veka), *vydayushchiysya pamyatnik geografii i kartografii drevnego mira*. – “*Vestnik obshchestvennykh nauk*” AN ArmSSR, 1968, № 5 (In Russian).
- Garsoian N. *Prolegomena to a Study of the Iranian Aspects in Arsacid Armenia*. – “*Handes Amsoreay*” (Vienna), 1976, № 90.
- Ghazar Pharpetsi. *Patmutivn Hayots*. – *Matenagirq Hayots*, h. II, Antelias-Lebanon, 2003 (In Armenian).
- Ghodrat-Dizaji M. *Remarks on the Location of the Province of Parthia in the Sasanian Period*. – *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion*, Oxford & Philadelphia, 2016
- Gyselen R. *Lorsque l'archéologie rencontre la tradition littéraire. Les titres des chefs d'armée de l'Iran sassanide*. – *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 145e année, 2001, № 1.
- Gyselen R. *Spāhbed*. – *Encyclopaedia Iranica*, 2004.
- Gyselen R. *Primary Sources and Historiography of the Sasanian Empire*. – *Studia Iranica* 38, 2009.
- Hakobyan H. “*Gahnamak azatats ev tanuterants Hayots*” ev “*Zavranamak*”.- “*Bazmavep*”, 2011, № 3–4 (In Armenian).
- Harper P., Meyers P. *Silver Vessels of the Sasanian Period*. Vol. 1 – *The Metropolitan Museum of Art*. New York, 1981.
- Henning W. *The Great Inscription of Šāpūr I*. – *Bulletin of the School of Oriental Studies*. London, 1939, vol. 9, № 4.
- Herzfeld E. *Am Tor von Asien. Felsdenkmale aus Iran Heldenszeit*. Berlin, 1920.
- Hewsen R. *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc')*: The Long and the Short Recensions. Wiesbaden, 1992.
- Hübschmann H. *Armenische Grammatik*. I. Theil. *Armenische Etymologie* (Bibliothek indogermanischer Grammatiken. Band VI). Leipzig, 1897.
- Hübschmann, H. *Die altarmenischen Ortsnamen, mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte*, Strassburg, 1904.
- Jacobs B. *Achämenidische Kunst - Kunst im Achämenidenreich*. – *In Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 34. Berlin, 2002.
- Justi F.. *Der Bundehesh*. Zum ersten Male herausgegeben. Leipzig, 1868.
- Kassock Z. *The Greater Iranian Bundahishn: A Pahlavi Student's*, Fredericksburg, VA, 2013
- Khanipoor M., Kavosh H, Naseri R. *The reliefs of Naqš-e Rostam and a reflection on a forgotten relief, Iran*. – *Historia I Świat*, 6/2017.

- Khurshudyan E. Iranskaya voenno-administrativnaya terminologiya I problema chetyrechlenno deleniya Sasanidskogo Irana. – IZHF, 1992, № 1 (In Russian).
- Khurshudyan E. Goroda Irana. – “Iran-name” (Almaty), 2010, № 3 (15) (In Russian).
- Lukonin V. Zavoevaniya Sasanidov na vostokey i problema kushanskoy absol'yutnoy khronologii. – “Vestnik drevnei istorii”, 1969, № 2 (In Russian).
- Lukonin V. Kultura sasanidskogo Irana v III–V vv. M. 1969 (In Russian).
- Lukonin V. Drevnii i rannesrednevekovyi Iran. M., 1987 (In Russian).
- Manandian H. Feodalizme hin Hayastanum, Erevan, 1934 (In Armenian).
- Marquart J. Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, N.F. 3/2. Berlin, 1901.
- Maricq A. “Res Gestae Divi Saporis”. – Classica et Orientalia 5. (Pl. XXIII–XXIV), Syria 35, 1958.
- Miri N. Sasanian Pars: historical geography and administrative organization (Sasanika series; №4), Costa Mesa, California, 1980.
- Morony M. Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sasanian and Early Islamic al-'Irāq. – “Iran”, Journal of Persian Studies, XX, 1982.
- Morony M. Iraq after the Muslim Conquest, Princeton 1984.
- Movses Khorenatsi. Patmutivn Hayots. – Matenagirq Hayots, h. II, Antelias–Lebanon, 2003 (In Classical Armenian).
- Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden: Aus der arabischen Chronik des Tabari: Übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und ergänzungen versehen, Leyden 1879.
- Ohanyan M. Akemenyan terutyany karavarman kargeri u karuytsneri masin. – “Patmutyun yev mshakuyt” (hajagitakan hands) (Yerevan), 2019, № 1 (In Armenian).
- English transl. – “About the structures and order of administration of the Achaemenid Empire”. – <https://independentresearcher.academia.edu/MuradOhanyan>
- Orbeli I., Trever K. Sasanidskiy metall. Khudozhestvennie predmeti iz zolota, serebra i bronza. M.–L. 1933 (In Russian).
- Patkanov K. Armyanskaya geografiya VII veka po r. X. SPb, 1877 (In Russian).
- Perikhanian A. Armyanskaya nadpis iz Garni. – IFZh, 1964, № 3 (In Russian).
- Perikhanian A. Drevnearmyanskies vostoniki. – VDI, 1956, №2 (In Russian).
- Phavstos Buzand. Buzandaran Patmutivnq. – Matenagirq Hayots, h. I, Antelias–Lebanon, 2003, ej 277–428 (In Armenian).
- Perikhanian A. Sasanidskiy sudebnik. Erevan, 1973 (In Russian).
- Plutarch's Lives. Lucullus. Transl. B. Perrin. Cambridge, London, 1914. 2.
- Raffaelli E. L'oroscopo del mondo: Il tema di nascita del mondo e del primo uomo secondo l'astrologia zoroastriana. Milan: Mimesis 2001.
- Romano L. Uranshe's Family and the Evolution of its inside Relationships as shown by Images. – La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6–9/2009.
- Shapira D. Was there Geographical Science in Sasanian Iran?. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 54 (2–3).

- Shahkhatuneants Y. eps. Storagrutivn Katughike Ejmiadsni ev hing gavaratsn Ayaratay, ht. B, Vagharshapat-S. Ejmiadsin, 1842 (In Armenian).
- Shayegan R. Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia. Cambridge, 2011.
- Shayegan R. Persianism: Or Achaemenid Reminiscences in the Iranian and Iranicate World(s) of Antiquity – Persianism in Antiquity, ed. R. Strootman, M. Versluys. Oriens et Occidens 25. Stuttgart, 2017.
- Schmidt. E. Persepolis I: Structures, Reliefs, Inscriptions. Chicago, 1953.
- Sprengling M. Third Century Iran. Sapor and Kartir. Chicago, 1953.
- Vanden Berghe L. Reliefs rupestres de l'Irān ancien – Musées Royaux d'Art et d'Histoire. Bruxelles, 1983–1984.
- Weber U. Hormezd I, König der Könige von Ērān und Anērān. – Iranica Antiqua, 42, 2007.
- West E. The Bundahishn or Knowledge from the Zand, from Sacred Books of the East, vol. 5. Oxford, 1897.
- Xenophon. Anabasis. Xenophon in Seven Volumes 2–3. London, 1922.
- Xenophon. Cyropaedia. Xenophon in Seven Volumes, 5, 6. Cambridge, MA; London. 1914.
- Yovhan Mamikonean. Patmutivn Taronay. – Matenagirq Hayots, h. V. Antelias–Lebanon, 2005 (In Armenian).

НАСЛЕДНИКИ ПОРЯДКОВ УПРАВЛЕНИЯ АХЕМЕНИДОВ

МУРАД ОГАНЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Ахеменидская держава, Парфянская держава, Сасанидская держава, Дария I, Арташир I, Шапур I, Элам, Кул-е Фарах, Шумер, Урнание, Великая Армения, Айрарат, Тигран Великий, Бундахишн, «Армянская география», спахбет, бдешх.

Порядки управления и структуры Парфянской и Сасанидской держав почти в точности повторяют модели правления Ахеменидов. Об этом сохранились различные свидетельства и факты, особенно относящиеся к Сасанидской державе. Согласно этим данным она была разделена на пять административно-территориальных единиц по принципу «Центр + 4 периферийных региона». Этой структуре соответствовала сасанидская система территориального управления, имеющая модель «царь царей + 4 наместника/спахбета». Прототипы таких систем управления, имеющие модель «1 + 4», известны из Элама и Шумера. Такую же модель имела территориальная структура и система управления Великой Арменией.

Мурад Оганян – независимый исследователь истории Армении и Ближнего Востока древнего периода. Научные интересы: история Древнего мира, мифология, фольклор, культура древних народов и цивилизаций. Автор 2 книг и 6 статей. muradohanyan@gmail.com

THE HEIRS TO THE ORDERS OF ADMINISTRATION OF THE ACHAEMENIDS

MURAD OHANYAN

S u m m a r y

Key words: Achaemenid power, Parthian power, Sasanian power, Darius I, Ardashir I, Shapur I, Elam, Kul-e Farah, Sumer, Urnanshe, Greater Armenia, Tigran the Great, Bundahišn, “Armenian geography”, spahbed, pitiaxae.

The administration orders and structures of the Parthian and Sasanian powers are almost exactly repeating the models of Achaemenid governance. Various evidence and facts have been preserved about that, especially about the Sasanian power. According to them, this power was divided into five administrative-territorial units with “Center + 4 peripheral regions” principle. This structure corresponded to the Sasanian system of territorial administration, which had the “king of kings + 4 viceroys/spahbeds” model. The prototypes of such administration systems with the “1 + 4” model are known from Elam and Sumer. The territorial structure and administration system of Greater Armenia had the same model.

Murad Ohanyan – Independent researcher of the history of Armenia and the Near East of ancient period. Scientific interests: the history of the Ancient world, the mythology, folklore and art of ancient peoples and civilizations. Author of 2 books and 6 articles. muradohanyan@gmail.com